

VỀ MỘT NGỘ NHẬN
LIÊN QUAN ĐẾN “TỨ BẤT TỬ”:
SOẠN GIẢ THANH HÒA TỬ VÀ CUỐN *HỘI CHÂN BIÊN*
(Tiếp theo kỳ trước)

Tóm tắt: Bài viết này, từ việc đối sánh văn bản viết liên quan đến các đấng bất tử được phụng thờ trước nay trong tín ngưỡng dân gian Việt Nam, trung tâm là cuốn “*Hội Chân Biên*” bằng Hán văn được hoàn thành vào khoảng giữa thế kỷ XIX và một số công trình phái sinh từ nó được viết bằng tiếng Pháp và tiếng Việt sau này, đi đến nhận định rằng, đã có một sự ngộ nhận, hơn thế đó là sự ngộ nhận dây chuyền, trong học giới nói chung và chuyên ngành văn hóa dân gian nói riêng về Tứ Bất Tử (bốn vị bất tử) trong mối quan hệ của nó với cuốn “*Hội Chân Biên*”.

Từ khóa: Tứ Bất Tử, Thanh Hòa Tử, Hội Chân Biên.

4. Quá trình tìm ra cuốn *Hội Chân Biên* của Thanh Hòa Tử

Cuốn *Hội Chân Biên* nguyên bản không phải dễ tìm ra như nhiều người vẫn nghĩ. Nhiều người cho rằng, chỉ cần đến kho tàng trữ sách Hán Nôm lớn nhất Việt Nam hiện nay là Thư viện Viện Nghiên cứu Hán Nôm, hay Thư viện Quốc gia, hoặc Thư viện Viện Sử học là có thể tìm được cuốn *Hội Chân Biên*, nhưng thực tế lại không phải như vậy. Do đó, mãi đến gần đây, chúng tôi mới tiếp cận được trực tiếp với cuốn sách này nguyên bản chữ Hán.

Việc giới thiệu chi tiết cuốn *Hội Chân Biên*, chúng tôi xin dành một bài viết khác. Ở đây, chúng tôi chỉ nêu hai điểm liên quan đến “Đoạn trích dẫn cơ bản năm 1990” là soạn giả và năm xuất bản, cũng như nhấn mạnh việc các nhà nghiên cứu đã sử dụng hay không sử dụng nguyên bản cuốn *Hội Chân Biên* khi viết về Tứ Bất Tử.

---

* ThS., Viện Nghiên cứu Văn hóa, Viện Hàn lâm Khoa học xã hội Việt Nam.

Theo chúng tôi, nhiều người đề cập đến cuốn *Hội Chân Biên* và tác giả của nó là Thanh Hòa Tử khi nói về Tứ Bất Tử hay các đấng bất tử trong tín ngưỡng dân gian Việt Nam, nhưng rất ít người từng đọc cuốn sách này nguyên bản chữ Hán. Họ hầu như chỉ đọc gián tiếp tác phẩm này qua cuốn sách của Nguyễn Văn Huyền in năm 1944 hay qua “Đoạn trích dẫn cơ bản năm 1990”. Trong số những người kể tên trong bài viết này, có lẽ chỉ có Nguyễn Văn Huyền và Nguyễn Đăng Thục đã đọc cuốn *Hội Chân Biên* nguyên bản. Nguyễn Đăng Thục là lớp hậu học được thừa hưởng kết quả nghiên cứu của Nguyễn Văn Huyền, có lẽ biết được cuốn *Hội Chân Biên* lần đầu tiên qua tác phẩm của Nguyễn Văn Huyền in năm 1944. Cho nên, người mở đầu cho việc sử dụng một tư liệu quý như cuốn *Hội Chân Biên* vào nghiên cứu tín ngưỡng thần tiên Việt Nam dưới góc độ khoa học là Nguyễn Văn Huyền. Về điểm này, năm 1995, Hà Văn Tấn đã nhận định như sau: “Đúng là Nguyễn Văn Huyền đã có những công trình chỉ nhằm công bố tài liệu. Và ông đã biết khai thác những tài liệu quý. Chẳng hạn, từ năm 1944, khi nghiên cứu sự thờ cúng các vị thần bất tử Việt Nam, ông đã bắt đầu giới thiệu và sử dụng quyển *Hội Chân Biên*, từ đó tìm ra các vị thần tiên Việt Nam, do người Việt Nam sáng tạo. Chỉ mãi đến gần đây, mới có công trình nghiên cứu và dịch thuật đầy đủ *Hội Chân Biên* được Trương Đình Hòe thực hiện ở Pháp (chú thích: Trương Đình Hòe: *Les Immortels Vietnamiens d’après le Hội Chân Biên*, Ecole Francaise d’Extrême - Orient, Paris, 1988). Còn trong một thời gian dài, ở Việt Nam, dường như những người nghiên cứu tôn giáo tín ngưỡng không biết đến quyển này”¹.

Một nhà sử học được tiếng nghiêm cẩn trong việc sử dụng tư liệu gốc như Tạ Chí Đại Trùng, có lẽ do khó kiếm cuốn *Hội Chân Biên* nguyên bản, nên ông cũng đành sử dụng nó qua tác phẩm của Nguyễn Văn Huyền in năm 1944. Mãi đến năm 1989, ở bản in đầu và những lần tái bản sau của cuốn *Thần, Người và Đất Việt*, khi viết hai đoạn sau, chúng ta biết trong tay ông không có cuốn *Hội Chân Biên* nguyên bản². Vì thế, những phân tích của ông về Đạo Nội trong cuốn sách trên có lẽ cũng cần phải xem lại:

“Trong *Hội Chân Biên*, tuy Tổ sư là một tiên ông (Chử Đồng Tử), nhưng tổng số nam thần chỉ là 13 so với 14 thần nữ mà kể sau Tổ sư là Liễu Hạnh”³.

“Tổ chức Đạo Nội và thành phần, thành quả của tập hợp này được kể trong *Hội Chân Biên* có nhiều chi tiết hơn Phạm Đình Hồ. *Hội Chân Biên* xuất hiện sau vì có dấu vết của những bồi đắp về sau (không phải chỉ vì năm in 1847 của sách này - xét trên thực trạng in ấn, phổ biến của thời xưa) nhưng cũng có thể là các chi tiết đã có sẵn mà Phạm Đình Hồ là người ngoại cuộc chỉ biết sơ qua và cũng không cần phải thuật kỹ”⁴.

Việc không tiếp cận được với nguyên bản cuốn *Hội Chân Biên* không chỉ đối với các nhà nghiên cứu Việt Nam, mà còn một số học giả nước ngoài. Cho nên, họ đành phải sử dụng cuốn *Hội Chân Biên* gián tiếp qua tác phẩm của Nguyễn Văn Huyền in năm 1944. Chẳng hạn, nhà nghiên cứu người Nga Sharipov Alisher Shavkatovich đã viết như sau: “Để có thể phân tích ảnh hưởng của Đạo giáo đối với thần thoại học Việt Nam, người ta đã khảo sát một tuyển tập truyền thuyết mang tên là *Hội Chân Biên - Sách ghi chép về những đáng bắt tử* được viết vào thế kỷ XIX. Bắt tử là một trong những khái niệm cơ bản của Đạo giáo Trung Quốc, cho nên có thể cho rằng, các truyện của tuyển tập này đã được sáng tác chính bởi sự ảnh hưởng của Đạo giáo. Vì ở nước Nga không có văn bản gốc bằng tiếng Việt, nên người ta đã phải nghiên cứu bằng bản tiếng Pháp của tuyển tập này, do Nguyễn Văn Huyền dịch và xuất bản trong cuốn *Le Culte des Immortels en Annam*”⁵.

Về nghiên cứu của Trương Đình Hòa đề cập ở trên, chúng tôi sẽ trở lại trong một bài viết khác⁶. Hà Văn Tấn đánh giá rất cao việc phát hiện và sử dụng cuốn *Hội Chân Biên* của Nguyễn Văn Huyền và cho rằng: “Trong một thời gian dài, ở Việt Nam, dường như những người nghiên cứu tôn giáo tín ngưỡng không biết đến quyển này”. Theo chúng tôi, nhận định này của Hà Văn Tấn chưa hẳn thỏa đáng. Bởi vì, sau Nguyễn Văn Huyền, ở Miền Nam, cho đến trước năm 1975, cuốn *Hội Chân Biên* thực ra không xa lạ với người nghiên cứu tôn giáo tín ngưỡng. Vấn đề là ở chỗ, ai là người đọc cuốn sách này trực tiếp và ai chưa.

Tuy nhiên, nhận định của Hà Văn Tấn xem ra khá đúng với tình hình ở Miền Bắc cho đến cả sau năm 1975. Ngay như nhà thư mục học tầm cỡ đã từng nhiều năm làm việc tại Viện Viễn đông Bác cổ Pháp là Trần Văn Giáp cũng không đề cập gì đến cuốn *Hội Chân Biên*. Trong bộ *Tìm hiểu Kho sách Hán Nôm* nổi tiếng của ông⁷, không có cuốn *Hội Chân Biên* hay những chỉ dẫn liên quan đến nó. Trong bộ *Di sản Hán Nôm Việt Nam thư mục đề yếu* gồm 3 tập xuất bản năm 1993⁸, cũng không tìm thấy cuốn

Hội Chân Biên. Như vậy, ở thời điểm 1993, cả thư viện của Viện Nghiên cứu Hán Nôm và của Viện Viễn đông Bác cổ Pháp đều không lưu giữ cuốn *Hội Chân Biên*. Gần đây, một số nhà nghiên cứu vẫn chỉ căn cứ theo lời giới thiệu trong tác phẩm của Nguyễn Văn Huyền in năm 1944 mà cho rằng, cuốn *Hội Chân Biên* đang được lưu trữ tại Viện Viễn đông Bác cổ Pháp.

Năm 2007, khi tổng quan tài liệu nghiên cứu về Đạo giáo ở Việt Nam, Trần Anh Đào dù đã biết đến cuốn *Hội Chân Biên* nhưng vẫn chưa tiếp cận với nguyên bản cuốn sách này. Cụ thể, tác giả này viết: “Thời Nguyễn có Thanh Hòa Tử viết sách *Hội Chân Biên* (bản in năm Thiệu Trị thứ 7 - 1847, lưu trữ ở Viện Viễn đông Bác cổ), trong đó chép truyện 13 ông tiên và 14 cô tiên. Năm 1944, Nguyễn Văn Huyền dựa theo đó để viết cuốn *Le Culte des Immortels en Annam, Bois tires du Hội Chân Biên* (Tục thờ tiên thánh ở An Nam)”⁹.

Vậy cuốn *Hội Chân Biên* nguyên bản hiện được lưu giữ ở đâu? Theo giới thiệu vào năm 1992 về cuốn *Hội Chân Biên* và những nghiên cứu về Mẫu Liễu Hạnh gần đây của nhà nghiên cứu người Đài Loan Trần Ích Nguyên¹⁰, nguyên bản cuốn *Hội Chân Biên* là bản in khắc gỗ, ở những năm 1990 được lưu giữ tại Thư viện Viện Khoa học xã hội vùng Nam Bộ (Thành phố Hồ Chí Minh). Cuốn sách này đã được đưa vào quyển 5, tập II bộ sách *Việt Nam Hán văn tiểu thuyết tùng san* do Trần Khánh Hạo, Trịnh A Tài, Trần Nghĩa chủ biên, xuất bản năm 1992¹¹, gồm 2 phần: một phần là nguyên bản ở dạng ảnh ấn, một phần là bản chuyển tự sang thể chữ rời/ hoạt tự với sự hiệu đính của Trần Ích Nguyên.

Để hiểu rõ hơn về vị trí của cuốn *Hội Chân Biên* trong nghiên cứu tiểu thuyết bằng Hán văn của Việt Nam, chúng tôi xin dừng lại để giới thiệu khái quát về bộ *Việt Nam Hán văn tiểu thuyết tùng san*. Theo giới thiệu của Nguyễn Thị Hoàng Quý¹², bộ sách gồm hai tập này là kết quả của chương trình nghiên cứu văn hiến Phương Đông và là một trong những chương trình hợp tác nghiên cứu khoa học giữa Viện Viễn đông Bác cổ Pháp và Ủy ban Khoa học xã hội Việt Nam (nay là Viện Hàn lâm Khoa học xã hội Việt Nam). Tập I ra đời năm 1986, tập II ra đời năm 1992, cả hai đều do Viện Viễn đông Bác cổ Pháp xuất bản, Thư cục Học sinh Đài Loan ấn hành. Chủ biên tập I là Chan Hing-ho (Viện Hàn lâm Khoa học xã hội Pháp) và Vương Tam Khánh (Đại học Văn hóa Trung Quốc, Đài Loan). Chủ biên tập II là Chan Hing-ho, Trịnh A Tài (Học viện Trung

hưng Pháp thương, Đài Loan) và Trần Nghĩa (Viện Nghiên cứu Hán Nôm, Việt Nam). Tập I gồm 7 quyển, 17 truyện. Tập II gồm 5 quyển, 20 truyện, trong quyển thứ 5 của tập này có cuốn *Hội Chân Biên*.

Nhà nghiên cứu Vương Tiểu Thuần đánh giá về bộ sách *Việt Nam Hán văn tiểu thuyết tùng san* như sau: hai tập này “có giải đề tác phẩm một cách kỹ càng, có hiệu khám và chấm câu kiểu mới, tiêu biểu cho trình độ mới nhất về chỉnh lý cổ tịch Việt Nam”¹³. Tuy vậy, do in ở nước ngoài, lại hạn chế về số lượng, nên bộ sách quý giá này hiện chưa được biết đến nhiều trong giới nghiên cứu khoa học xã hội Việt Nam¹⁴.

Trần Ích Nguyên cho biết, do nguyên bản cuốn *Hội Chân Biên* có kèm rất nhiều tranh minh họa (tranh khắc gỗ), mà các tranh ấy đều rất tinh xảo, nên ngoài bản in rời kèm hiệu điểm của ông, còn đặc cách ảnh ấn (chụp ảnh) nguyên bản cuốn sách này¹⁵. Chúng ta biết rằng, năm 1944, chính Nguyễn Văn Huyền cũng sử dụng những tranh khắc gỗ cuốn *Hội Chân Biên* vào sách của ông. Tuy nhiên, bản hiệu điểm và bản ảnh ấn cuốn *Hội Chân Biên* trong sách của nhóm Trần Ích Nguyên đã nêu vẫn có một ít lỗi (chẳng hạn, do bản ảnh ấn không chụp những trang không có chữ, và người hiệu điểm không ghi số lượng tờ/ trang nên gây khó khăn cho việc xác định số tờ/ trang của nguyên bản). Trong phần giới thiệu, Trần Ích Nguyên nhắc đến nghiên cứu về cuốn *Hội Chân Biên* xuất bản năm 1988 của Trương Đình Hòe, nhưng không thấy nhắc đến Nguyễn Văn Huyền và cuốn sách của ông in năm 1944.

Chính nhờ việc được đưa vào bộ *Việt Nam Hán văn tiểu thuyết tùng san* từ năm 1992, nên sau này, cuốn *Hội Chân Biên* đã được nhóm tác giả Lưu Xuân Ngân đưa vào bộ *Việt Nam Hán Nôm văn hiến mục lục đề yếu* (tiếng Trung)¹⁶. Lời giới thiệu cuốn *Hội Chân Biên* trong bộ thư mục này về cơ bản sử dụng lại kết quả khảo sát văn bản năm 1992 của Trần Ích Nguyên.

Theo khảo sát văn bản của Trần Ích Nguyên năm 1992 (nhóm Lưu Xuân Ngân năm 2002) và của Trần Nghĩa năm 1999¹⁷, kết hợp với sự đối chiếu sơ bộ của chúng tôi, xin cung cấp một số thông tin cơ bản về cuốn *Hội Chân Biên* như sau:

1/ Sách in khắc gỗ tại đền Ngọc Sơn, một cơ sở in ấn nổi tiếng một thời ở Hà Nội¹⁸;

2/ Sách do Thanh Hòa Tử biên soạn và Qué Hiên Tử tham duyệt;

3/ Bài *Dẫn* của sách được Thanh Hòa Tử viết vào năm Thiệu Trị 7, tức năm 1847;

4/ Bìa sách ghi *Long Phi Canh Tuất niên mạnh hạ trùng thuyên Hội Chân Biên*, tức là tái bản vào năm Long Phi Canh Tuất (Trần Ích Nguyên cho Long Phi Canh Tuất là 1850, nhưng Trần Nghĩa cho là 1910 tức muộn hơn 60 năm);

5/ Bài *Trùng san tự* viết năm Long Phi Tân Hợi (1851 hay là 1911?);

6/ Sách gồm 2 quyển: *quyển Càn* về nam tiên, gồm 13 truyện; *quyển Khôn* về nữ tiên, gồm 12 truyện; tổng cộng 25 truyện (đây là giới thiệu của Trần Ích Nguyên; còn nhóm Lưu Xuân Ngân viết rằng: *quyển Càn* là về 13 vị nam tiên, *quyển Khôn* là về 12 vị nữ tiên, tức là có 25 vị tiên; rõ ràng 25 truyện viết về tiên khác với 25 vị tiên).

Một số vấn đề của cuốn *Hội Chân Biên* như năm in 1850 hay 1910, số lượng 25 hay 27 vị tiên,... chúng tôi sẽ trình bày trong một nghiên cứu chuyên sâu khác. Ở đây, chúng tôi chỉ đưa ra kết luận tạm thời rằng, *Hội Chân Biên* không phải là cuốn sách được in năm 1847 và không trực tiếp đưa ra con số 27 vị bất tử (13 nam và 14 nữ) như lời giới thiệu trong cuốn sách của Nguyễn Văn Huyền in năm 1944 và của nhóm tác giả Vũ Ngọc Khánh năm 1990, cũng như của nhiều tác giả khác sau này.

5. Lời kết

Trên đây, chúng tôi đã đính chính một số nhận thức của giới nghiên cứu tín ngưỡng dân gian Việt Nam về mối quan hệ giữa cuốn *Hội Chân Biên* và thuật ngữ Tứ Bất Tử. Trong đó, điểm cần nhấn mạnh, cũng tức là điểm mà chúng tôi mong muốn, chúng ta hãy dừng lại sự ngộ nhận: *Hội Chân Biên* không phải là cuốn sách cổ đã đưa ra bộ Tứ Bất Tử như trong nhận thức nhiều năm qua.

Kết quả bài viết này sẽ góp phần giúp chúng tôi tìm hiểu kỹ lưỡng hơn trong tương lai về lịch phả hay con đường của sự hình thành thuật ngữ Tứ Bất Tử trong học giới và trong dân gian. Trước nay, trong chuyên ngành văn hóa dân gian, bộ Tứ Bất Tử được nhìn nhận chủ yếu bằng nội dung mà nó muốn biểu đạt, để trở thành “một hệ biểu tượng chứa đựng hệ ý thức, tâm thức của dân tộc”. Các nghiên cứu tổng hợp về cả bốn vị bất tử hay chuyên sâu về mỗi vị bất tử đều theo hướng khai thác để làm thăng hoa kết cấu hay ý nghĩa văn hóa - xã hội của hệ biểu tượng ấy. Hệ quả của hướng triển khai này là, chúng ta từ một lúc nào đó đã xem hệ biểu

tượng ấy như thứ vận động tự nó đến mức trở thành khách thể đối với chúng ta. Chúng ta đã bỏ quên chính những hậu trường học thuật và xã hội ở đằng sau sự vận động, tức là muốn ngầm gạt bỏ đi tính chủ thể của chính chúng ta in dấu lên thuật ngữ Tứ Bất Tử. Chúng tôi, từ góc nhìn “nhà nhân loại học viết [dân tộc chí] như thế nào”, sẽ đặt các text liên quan đến Tứ Bất Tử vào sự liên đới đa chiều của chúng để suy nghĩ về con đường thuật ngữ Tứ Bất Tử đã được làm ra như thế nào. Hiểu được ý thức và tâm thức của chính chủ thể trong tính hiện thực của nó ở trên đường làm ra biểu tượng sẽ giúp ta hiểu được ý nghĩa của biểu tượng ở một chiều cạnh mới./.

CHÚ THÍCH:

- 1 Hà Văn Tấn (2005), *Đến với lịch sử văn hóa Việt Nam*, Nxb. Hội Nhà văn: 128.
- 2 Trao đổi với chúng tôi, Tạ Chí Đại Trường cho biết, khi viết *Thần, Người và Đất Việt*, ông hết sức khó khăn trong việc tìm kiếm tư liệu, nên đành sử dụng qua sách của Nguyễn Văn Huyền.
- 3 Tạ Chí Đại Trường (2006), *Thần, Người và Đất Việt*, Nxb. Văn hóa - Thông tin: 190.
- 4 Tạ Chí Đại Trường (2006), *Thần, Người và Đất Việt*, sách đã dẫn: 193.
- 5 Sharipov Alisher Shavkatovich (2001), *Thần thánh hóa những yếu tố nữ tính trong tôn giáo dân gian Việt Nam* (tiếng Nga), Tóm tắt Luận án Phó Tiến sĩ, Khoa Triết học, Đại học Quốc lập St. Peterburg, <http://orient-kafedra.narod.ru/sharipov.html>
- 6 Xin xem Trương Đình Hòe (1988), *Les Immortels Vietnamiens d'après le Hoi Chan Bien. Etudes et Traduction Française Annotée* (Collection de Textes et Documents sur l'Indochine, N° XVI), Ecole Française d'Extreme - Orient. [*Những đáng bất tử của Việt Nam theo cuốn Hội Chân Biên: nghiên cứu, phiên dịch và chú giải* (Bộ sưu tập về văn bản và tư liệu Đông Dương, cuốn 16), Viện Viễn đông Bác cổ Pháp]. Sách này vốn là luận văn (có cùng tiêu đề) đã hoàn thành năm 1973 của tác giả. Những phần chính của sách gồm: Dẫn nhập (trang 5 - 61), Phiên dịch (trang 63 - 109), Bản chữ Hán đính kèm (trang 111 - 140). Bản chữ Hán đính kèm sách này, cũng giống như bản trong sách của nhóm Trần Ích Nguyên, là ảnh in của bản có mang dấu của Thư viện Viện Khảo cổ Việt Nam Cộng hòa (tờ 1a và tờ 19a).
- 7 Trần Văn Giáp (1984), *Tìm hiểu kho sách Hán Nôm*, Tập I, Nxb. Văn hóa; Trần Văn Giáp (1990), *Tìm hiểu kho sách Hán Nôm*, Tập II, Nxb. Khoa học xã hội.
- 8 Trần Nghĩa, Francois Gros đồng chủ biên (1993), *Di sản Hán Nôm Việt Nam thư mục để yếu*, Nxb. Khoa học xã hội.
- 9 Trần Anh Đào (2007), “Sơ lược về nghiên cứu Đạo giáo ở Việt Nam (Tiếp theo kỳ trước)”, *Tạp chí Nghiên cứu Tôn giáo*, số 11:⁴³.
- 10 Trần Ích Nguyên (2006), “Khảo sát văn bản Hán Nôm về công chúa Liễu Hạnh - vị nữ thần của Việt Nam” (tiếng Trung), trong *Học báo Văn học Trung Quốc*, Đại học Thành Công, kỳ 15; Trần Ích Nguyên (2007), *Nghiên cứu tiểu thuyết Hán văn của Trung Quốc và Việt Nam* (tiếng Trung), Nxb. Văn hóa Đông Á.
- 11 Trần Khánh Hạo, Trịnh A Tài, Trần Nghĩa chủ biên (1992), *Việt Nam Hán văn*

- tiểu thuyết từng san* (tiếng Trung), quyển 5, tập II, Thư cục Học sinh Đài Loan: 237 - 359.
- 12 Nguyễn Thị Hoàng Quý (1999), “*Việt Nam Hán văn tiểu thuyết từng san* một công trình hợp tác khoa học quốc tế có giá trị”, *Tạp chí Hán Nôm*, số 3.
  - 13 Vương Tiểu Thuần (Đình Văn Minh dịch, 2000), “Tiểu thuyết và truyện thơ cổ Việt Nam”, *Tạp chí Hán Nôm*, số 3.
  - 14 Bản thân chúng tôi dù đã biết và sao chụp một số phần trong bộ sách này để học tập và nghiên cứu từ những năm 1993 - 1994 (chủ yếu là cuốn *Lĩnh Nam chích quái liệt truyện* và cuốn *Thiên Nam vân lục*, quyển 1, tập II), nhưng gần đây, khi đọc nghiên cứu của Trần Ích Nguyên (2006, 2007) mới biết cuốn *Hội Chân Biên* cũng được tuyển vào bộ sách này ở quyển 5, tập II.
  - 15 Trần Khánh Hạo, Trịnh A Tài, Trần Nghĩa chủ biên (1992), *Việt Nam Hán văn tiểu thuyết từng san* (tiếng Trung), quyển 5, tập II, Thư cục Học sinh Đài Loan: 239 - 240.
  - 16 Lưu Xuân Ngân, Vương Tiểu Thuần, Trần Nghĩa chủ biên (2002), *Việt Nam Hán Nôm văn hiến mục lục đề yếu* (tiếng Trung), Sở Nghiên cứu Văn Triết, Viện Nghiên cứu Trung ương Đài Loan ấn hành: 907.
  - 17 Trần Nghĩa (1999), “Ảnh hưởng của Đạo giáo đối với tiểu thuyết chữ Hán Việt Nam”, *Tạp chí Hán Nôm*, số 4: 12. Đây chỉ là một ghi chú trong một bài viết, nên chưa phải là một khảo cứu sâu về cuốn *Hội Chân Biên*.
  - 18 Xin xem các bài viết của Mai Hồng - Nguyễn Hữu Mùi, Vương Thị Hương. Ở bài viết này, chúng tôi đành gác lại việc trình bày kết quả đối chiếu của mình về cuốn *Hội Chân Biên* trong hệ thống sách đã in ấn tại đền Ngọc Sơn.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Toan Ánh (1999), *Hội hè - Đình đám Việt Nam*, quyển Hạ, Nxb. Thành phố Hồ Chí Minh.
2. Bùi Hạnh Cẩn, Lê Trân (1993), *Chợ Viêng và Hội Phú*, Nxb. Giáo dục.
3. Olga Dror (2002), “Doan Thi Diem’s Story of the Van Cat Goddess as a Story of Emancipation”, *Journal of Southeast Asian Studies*, 33 (1), February (Lê Thị Huệ dịch (2006), “*Vân Cát thần nữ truyện* của Đoàn Thị Diễm: truyện giải phóng phụ nữ”, <http://www.gio-o.com>).
4. Trần Anh Đào (2007), “Sơ lược về nghiên cứu Đạo giáo ở Việt Nam (Tiếp theo kỳ trước)”, *Tạp chí Nghiên cứu Tôn giáo*, số 11.
5. Clifford Geertz (1973), *Works and Lives: The Anthropologist as Author [Những tác phẩm và những cuộc đời: Nhà nhân loại học trong tư cách như là tác giả]*, Stanford University Press (bản dịch tiếng Nhật, 1996).
6. Mặc Giao, *Một cái nhìn khác về văn hóa Việt Nam*, <http://www.dunglac.org/upload/book/fl191749817.mht>
7. Chu Xuân Giao, Phan Lan Hương (2008), “Truy tìm những khoảnh chân thực riêng lẻ: về thời điểm xuất hiện của phủ Tây Hồ từ góc nhìn nhân loại học lịch sử”, *Tạp chí Văn hóa Dân gian*, số 3.
8. Trần Văn Giáp (1984), *Tim hiểu kho sách Hán Nôm*, tập I, Nxb. Văn hóa.
9. Trần Văn Giáp (1990), *Tim hiểu kho sách Hán Nôm*, tập II, Nxb. Khoa học xã hội.

10. Trần Khánh Hạo, Trịnh A Tài, Trần Nghĩa chủ biên (1992), *Việt Nam Hán văn tiểu thuyết tùng san* (tiếng Trung), quyển 5, tập II, Thư cục Học sinh Đài Loan.
11. Trương Đình Hòe (1988), *Les Immortels Vietnamiens d'après le Hoi Chan Bien. Etudes et Traduction Française Annotée* (Collection de Textes et Documents sur l'Indochine, N° XVI), Ecole Française d'Extrême - Orient. [*Những đấng bất tử của Việt Nam theo cuốn Hội Chân Biên: nghiên cứu, phiên dịch và chú giải* (Bộ sưu tập về văn bản và tư liệu Đông Dương, cuốn 16), Viện Viễn đông Bác cổ Pháp].
12. Mai Hồng, Nguyễn Hữu Mùi (1986), “Tìm hiểu nghề in của ta qua kho sách Hán Nôm”, *Tạp chí Hán Nôm*, số 1.
13. Vương Thị Hường (2000), “Danh mục sách Hán Nôm in tại đền Ngọc Sơn - Hà Nội”, *Tạp chí Hán Nôm*, số 1.
14. Nguyễn Văn Huyền (1996), *Góp phần nghiên cứu văn hóa Việt Nam*, tập II, Nxb. Khoa học xã hội.
15. Phạm Kế (1996), *Tứ Bất Tử*, Nxb. Lao động.
16. Trần Tri Khách, *Khởi nguyên Phật giáo Việt Nam*, <http://www.quangduc.com/vietnam/54khoinguyenpgvn.html>
17. Vũ Ngọc Khánh, Phạm Văn Ty chủ biên (1990), *Văn Cát thần nữ*, Nxb. Văn hóa Dân tộc.
18. Vũ Ngọc Khánh, Ngô Đức Thịnh (1990), *Tứ Bất Tử (Bốn vị thánh bất tử)*, Nxb. Văn hóa Dân tộc.
19. Vũ Ngọc Khánh (1994), *Tín ngưỡng làng xã*, Nxb. Văn hóa Dân tộc.
20. Vũ Ngọc Khánh (1995), *Từ vựng thuật ngữ Folklore Việt Nam*, Nxb. Văn hóa Thông tin.
21. Lưu Xuân Ngân, Vương Tiểu Thuần, Trần Nghĩa chủ biên (2002), *Việt Nam Hán Nôm văn hiến mục lục đề yếu* (tiếng Trung), Sở Nghiên cứu Văn Triết, Viện Nghiên cứu Trung ương (Đài Loan) ấn hành.
22. Trần Nghĩa, Francois Gros đồng chủ biên (1993), *Di sản Hán Nôm Việt Nam thư mục đề yếu*, Nxb. Khoa học xã hội.
23. Trần Ích Nguyên (2006), “Khảo sát văn bản Hán Nôm về công chúa Liễu Hạnh - vị nữ thần của Việt Nam” (tiếng Trung), trong *Học báo Văn học Trung Quốc*, Đại học Thành Công, kỳ 15.
24. Trần Ích Nguyên (2007), *Nghiên cứu tiểu thuyết Hán văn của Trung Quốc và Việt Nam* (tiếng Trung), Nxb. Văn hóa Đông Á.
25. Lữ Huy Nguyên tuyển chọn (2002), *Tuyển tập Nguyễn Tuân 1*, Nxb. Văn học.
26. Trần Nghĩa (1999), “Ảnh hưởng của Đạo giáo đối với tiểu thuyết chữ Hán Việt Nam”, *Tạp chí Hán Nôm*, số 4.
27. Đỗ Lan Phương (1998), *Việc phụng thờ Chử Đồng Tử ở Chử Xá (xã Văn Đức, huyện Gia Lâm, thành phố Hà Nội)*, Luận văn Thạc sĩ Văn hóa Dân gian, tài liệu lưu trữ tại Thư viện Viện Nghiên cứu Văn hóa.
28. Đỗ Lan Phương, “Chử Đạo Tổ”, trong Ngô Đức Thịnh chủ biên (2001), *Tín ngưỡng và văn hóa tín ngưỡng ở Việt Nam*, Nxb. Khoa học xã hội.

29. Đỗ Lan Phương (2004), “Sự vận động của hiện tượng thờ Chử Đồng Tử qua phân tích hệ thống truyền thuyết”, *Tạp chí Văn hóa Dân gian*, số 1.
30. Nguyễn Thị Hoàng Quý (1999), “*Việt Nam Hán văn tiểu thuyết từng san* một công trình hợp tác khoa học quốc tế có giá trị”, *Tạp chí Hán Nôm*, số 3.
31. Nguyễn Minh San (1994), *Tiếp cận tín ngưỡng dân dã Việt Nam*, Nxb. Văn hóa Dân tộc.
32. Sharipov Alisher Shavkatovich (2001), *Thần thánh hóa những yếu tố nữ tính trong tôn giáo dân gian Việt Nam* (tiếng Nga), Tóm tắt Luận án Phó Tiến sĩ, Khoa Triết học, Đại học Quốc lập St. Peterburg, <http://orient-kafedra.narod.ru/sharipov.html>
33. Hà Văn Tấn (1995), “Nhà bác học Nguyễn Văn Huyền với văn hóa Việt Nam”, *Lời giới thiệu sách Góp phần nghiên cứu văn hóa Việt Nam* (Nguyễn Văn Huyền, 2 tập, Nxb Khoa học xã hội, 1995 và 1996).
34. Hà Văn Tấn (2005), *Đến với lịch sử văn hóa Việt Nam*, Nxb. Hội Nhà văn.
35. Bùi Thiết (1994), “*Tứ Bất Tử của đất Việt là những ai*”, *Đại đoàn kết (Chuyên đề cuối tháng - Người cao tuổi)*, số 17, từ ngày 20/11 đến ngày 20/12/1994.
36. Ngô Đức Thịnh chủ biên (2001), *Tín ngưỡng và văn hóa tín ngưỡng ở Việt Nam*, Nxb. Khoa học xã hội.
37. Ngô Đức Thịnh chủ biên (2002), *Đạo Mẫu ở Việt Nam*, Nxb. Văn hóa Thông tin.
38. Ngô Đức Thịnh (2007), *Về tín ngưỡng và lễ hội cổ truyền*, Viện Văn hóa - Nxb. Trẻ.
39. Ngô Đức Thịnh (2008), *Lên đồng: Hành trình của thần linh và thân phận*, Viện Văn hóa - Nxb. Văn hóa Thông tin.
40. Vương Tiểu Thuần (Đinh Văn Minh dịch, 2000), “*Tiểu thuyết và truyện thơ cổ Việt Nam*”, *Tạp chí Hán Nôm*, số 3.
41. Nguyễn Đăng Thục (1964), *Tư tưởng Việt Nam*, Nhà sách Khai Trí.
42. Tạ Chí Đại Trường (2006), *Thần, Người và Đất Việt*, Nxb. Văn hóa - Thông tin.
43. *Từ điển Pháp - Việt*, <http://vdict.com/mortel,5,0,0.html>
44. Viện Nghiên cứu Văn hóa Dân gian (1989), *Văn hóa dân gian: Những lĩnh vực nghiên cứu*, Nxb. Khoa học xã hội.

ĐÍNH CHÍNH:

Do sơ xuất trong khâu biên tập, nên địa chỉ xuất bản của một tài liệu trích dẫn và tài liệu tham khảo trong bài viết *Về một ngộ nhận liên quan đến Tứ Bất Tử: soạn giả Thanh Hòa Tử và cuốn “Hội Chân Biên” (phần 1)* của ThS. Chu Xuân Giao chưa được chính xác. Cụ thể: Lưu Xuân Ngân, Vương Tiểu Thuần, Trần Nghĩa chủ biên (2002), *Việt Nam Hán Nôm văn hiến mục lục đề yếu* (tiếng Trung), Sở Nghiên cứu Văn Triết, Viện Nghiên cứu Trung ương **Đài Loan** ấn hành (chứ không phải là Viện Nghiên cứu Trung ương **Trung Quốc** ấn hành - như phần 1). Kính cáo lỗi với tác giả bài viết cùng độc giả của Tạp chí Nghiên cứu Tôn giáo.